

บ้านร้านค้า: อีกหนทางหนึ่งของการลดหนี้ที่อยู่อาศัยของคนจน*
Shop-house : another way to reduce the poor's housing debt.

ฤทธิรงค์ จุฑาพฤติกร**

บทคัดย่อ

จากการพูดคุยกับผู้ที่อาศัยในชุมชนบุกรุกจำนวนหนึ่งถึงโครงการแก้ไขปัญหที่อยู่อาศัยสำหรับพวกเขา หลาย ๆ คนพูดคล้ายกันว่า การได้บ้านใหม่นั้นเป็นสิ่งที่ปรารถนา หากแต่การมีหนี้สินจำนวนมากตามมาก็เป็นที่น่ากังวลเช่นกัน หนี้ก้อนใหญ่จากการกู้เงินเพื่อมาลงทุนกับบ้านใหม่ เมื่อเทียบกับรายได้อันไม่แน่นอนในแต่ละวัน จึงเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ผู้บุกรุกเหล่านี้ลังเลที่จะเข้าร่วมโครงการที่อยู่อาศัยต่าง ๆ แม้ว่าพวกเขาจะรู้ว่าโครงการเหล่านี้จะให้กู้เงินในอัตราดอกเบี้ยต่ำ และช่วยให้มีที่อยู่มั่นคงยิ่งขึ้นก็ตาม

วิธีการหนึ่งที่จะเพิ่มพูนรายได้ในชีวิตประจำวันของพวกเขา คือการเปลี่ยนที่พักอาศัยให้เป็นที่ทำมาหากิน ซึ่งวิธีการนี้มีผลให้สมาชิกทุกคนในบ้าน (ไม่ว่าจะเป็นผู้หญิง เด็ก หรือ คนแก่) สามารถมีส่วนร่วมในการสนับสนุนเศรษฐกิจในครัวเรือน นอกจากนั้นแล้ว ค่าใช้จ่ายในการขนส่งหรือเดินทางและค่าเครื่องมือเครื่องไม้พิเศษในการประกอบอาชีพก็อาจจะเพียงเล็กน้อยเท่านั้น การประกอบกิจการที่บ้านจึงเป็นหนทางลดค่าใช้จ่ายได้ในอีกทางหนึ่ง

ความหลากหลายของธุรกิจในครัวเรือนที่พบเห็นในชุมชนบุกรุกหลาย ๆ ชุมชน จึงเป็นเรื่องที่บทความนี้อาจนำเสนอเพื่อให้เกิดการพิจารณา ให้เป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการออกแบบที่พักอาศัยสำหรับคนจนในเมือง เนื่องด้วยที่ผู้เขียนเล็งเห็นว่าอาจจะเป็นส่วนที่ช่วยลดหนี้ของพวกเขาได้ บางทีอาจเป็นไปได้ที่ว่าการทำโครงการที่อยู่อาศัยให้ประสบความสำเร็จนั้น คือการเรียนรู้จากประสบการณ์จริงจากชีวิตจริงของพวกเขาเอง

Abstract

From interviews with a considerable number of urban squatters in government housing projects, many of them have reflected that the new permanent houses would meet their great desire. However, they are also concerned about the large amount of money which they have to borrow for investing in the brand-new dwellings. With

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอก ที่ตั้งใจเขียนขึ้นมาจากความรู้ที่ได้จากการคลุกคลีกับชาวบ้าน ในช่วงการเก็บข้อมูลภาคสนาม โดยมีจุดประสงค์เพื่อร่วมเป็นส่วนหนึ่งในการทำความเข้าใจในวิถีชีวิตที่แท้จริงของคนจนเมือง โดยเฉพาะในด้านการออกแบบสถาปัตยกรรม และเล็งเห็นว่าเรื่องราวเหล่านี้จะเป็นประโยชน์ต่อผู้ที่เกี่ยวข้องกับการทำโครงการที่อยู่อาศัยเพื่อคนจนบ้างไม่มากก็น้อย

** PhD student in school of Architecture Planning and Landscape, Newcastle University, UK
Address: 24 Cottingwood Gardens, Newcastle upon Tyne, NE4 5JB, UK e-mail address: Rittirong72@yahoo.co.uk

limited income, the debt obligation causes the poor to hesitate to join in such housing programmes, even though these projects give rise to the security of tenure and provide them a low interest loans.

One strategy that squatters select is to increase their income in their routine life by converting some part of their house to start a small business for generating money. Among the limitation on accessing to the mainstream jobs, shop-houses allow every member (mothers, children and even the older people) to be a part of family financial support. Moreover, it can reduce some expenditures due to the cost of transportations and specific equipments are very little. Although this home-based enterprise leads to some negative effect for the family (loss of privacy, unintended pollution releases), it is always the poor's alternative for increasing income.

This article intends to present that the diversity of home-based businesses, which are created by squatters themselves, should be considered in the housing design process. It might be a possible way to reduce the debt. This might be another way to reduce the housing debt. Perhaps the most appropriate way to succeed in a housing programme for the poor is learning from squatters' real life experiences.

บทนำ

หลายสิบปีที่ผ่านมา มีโครงการมากมายที่เกี่ยวข้องกับการปรับปรุงที่อยู่อาศัยสำหรับคนจนในเมือง ได้เรียงมาตั้งแต่การปรับปรุงสาธารณูปโภคให้กับชาวสลัม การย้ายคนจนสู่แฟลตของการเคหะฯ การสร้างบ้านเอื้ออาทร และการริเริ่มโครงการบ้านมั่นคงเมื่อไม่กี่ปีที่ผ่านมา ซึ่งในแต่ละโครงการ โดยเฉพาะสองโครงการล่าสุด นอกจากที่อยู่อาศัยที่ชาวบ้านได้รับหลังเข้าร่วมโครงการแล้วนั้น หนึ่งก้อนใหญ่ที่เกิดจากการกู้เงินเพื่อซื้อหรือสร้างบ้านนั้น ก็เป็นอีกหนึ่งภาระที่ผูกพันติดตามมาที่บ้านที่พวกเขาต้องรับผิดชอบ

วิธีการหนึ่งที่ชาวบ้านใช้ในการเพิ่มรายได้ให้กับครัวเรือนของตน ที่พบเห็นกันมากในชุมชนแออัด คือการปรับพื้นที่บางส่วนของบ้านให้เป็นแหล่งผลิต ไม่ว่าจะเป็นการผลิตอาหาร เครื่องดื่ม ยาสมุนไพร ฯลฯ หรือเป็นโรงงานขนาดเล็ก เช่น โรงตัดเย็บเสื้อผ้า โรงซักรีด โรงซ่อมรถ หรือแม้กระทั่งเป็นสถานที่เพื่อพบปะสังสรรค์ เช่น ร้านสนุกเกอร์ ร้านเกมส์ ร้านกาแฟ แน่นอนว่ากิจกรรมที่เกิดขึ้นเหล่านี้ช่วยให้พวกเขาสามารถยังชีพและอยู่รอดได้ท่ามกลางค่าครองชีพที่สูงของเมือง อีกด้านหนึ่ง ผลผลิตราคาถูกของพวกเขานั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาหาร ก็ยังถูกแบ่งปันกลับไปให้ผู้คนอีกจำนวนมากที่ใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันในเมืองเดียวกัน

บทความนี้จึงให้ความสนใจไปที่ การใช้พื้นที่บ้านของคนจนในชุมชนบุกรุก* และชุมชนแออัดในฐานะที่เป็นแหล่งผลิต เป็นแหล่งเพิ่มรายได้ โดยคำนึงถึงความสำคัญของกิจกรรมเหล่านี้ที่มีผลต่อการจัดแบ่งพื้นที่ใช้สอยของบ้าน และการออกแบบบ้านที่เหมาะสมต่อความต้องการด้านการทำมาหากิน ตลอดจนผลกระทบต่าง ๆ ที่มีต่อวิถีการดำรงชีวิตประจำวันของเขาเหล่านั้น ซึ่งเป็นไปได้อย่างมากว่าหากบ้านมีความเหมาะสมและส่งเสริมต่อการเพิ่มรายได้เป็นอย่างดี ภาระของการผ่อนชำระหนี้อันหนักอึ้ง ก็อาจจะเบาบางลงอย่างรวดเร็ว บ้านจึงอาจไม่ใช่แค่สถานที่สำหรับคุ้มหัวแต่เพียงอย่างเดียว หากยังสามารถเป็นที่ที่ส่งเสริมให้ชาวบ้านมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น การประกอบกิจการที่บ้านจึงน่าจะเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่สำคัญที่ควรใส่ใจในการแก้ปัญหาที่อยู่อาศัยของคนจนในเมือง

กิจการในครัวเรือน

ในงานของ Tipple (2005 : 613) ที่ได้ทำการสำรวจชุมชนบุกรุกในเมืองใหญ่ของหลาย ๆ ประเทศ ไม่ว่าจะเป็น นิวเดลี (อินเดีย) สุราบายา (อินโดนีเซีย) โคชาบบา (โบลิเวีย) หรือ เปโตรเรีย (ในอัฟกานิสถาน) เขาค้นพบว่าในชุมชนเหล่านี้จะมีลักษณะคล้าย ๆ กันอย่างหนึ่ง คือ มีการประกอบธุรกิจขนาดเล็ก ๆ ภายในบ้านหรือใช้พื้นที่โดยรอบบ้านทำการค้าเล็ก ๆ ซึ่งโดยส่วนใหญ่จะมีคนทำงานกันเพียงแค่มิถัดคน และมักจะเป็นคนในครอบครัวเดียวกัน อาศัยอยู่ภายในบ้านหรือร้านค้าหลังนั้น ๆ ด้วยกัน และมีความหลากหลายของอาชีพ (Laquian 1983, อ้างถึงใน Kellett and Tipple 2000 : 204) ส่วนการซื้อขายแลกเปลี่ยนก็จะมีทั้งที่เกิดขึ้นภายในชุมชนกันเองและที่ถ่ายเทข้ามกันไปมาระหว่างชุมชน ซึ่งลักษณะนี้มีความคล้ายคลึงกันมากกับชุมชนบุกรุกหลาย ๆ แห่งในกรุงเทพมหานคร

ชุมชนเหล่านี้ส่วนใหญ่ตั้งอยู่ใกล้กับแหล่งอุตสาหกรรม หรือศูนย์กลางการค้าของเมือง ซึ่งแน่นอนว่าทำให้ง่ายและสะดวกต่อการแลกเปลี่ยนผลผลิตกับผู้คนภายนอก ง่ายต่อการบริการ ง่ายต่อการขนส่ง และนี่ก็เป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้เรามักจะพบว่า ชุมชนบุกรุกทั้งหลายมีแนวโน้มที่จะตั้งอยู่ใกล้กับแหล่งธุรกิจใจกลางของเมืองใหญ่เสมอ ๆ (Yankson 2000 : 205)

หากพูดถึงความหลากหลายของอาชีพแล้วนั้น ในหนึ่งชุมชนบุกรุกของกรุงเทพฯ เราอาจพบอาชีพได้หลายประเภท เนื่องด้วยผู้นุกรุกส่วนใหญ่มีการศึกษาน้อย โอกาสที่จะเลือกงานจึงมีไม่มากนัก พวกเขาจึงทำงานแทบทุกประเภทเท่าที่หาได้ และไม่ใช่เฉพาะคนในวัยทำงานเท่านั้นที่เป็นผู้หาเลี้ยงครอบครัว หากแต่ผู้หญิง เด็ก และคนชราที่มีส่วนช่วยทำงานด้วย (ฝ่ายข้อมูลเผยแพร่ มูลนิธิพัฒนา

* ชุมชนบุกรุก คือ ชุมชนที่เข้าไปอาศัยอยู่บนพื้นที่ที่เจ้าของมิได้อนุญาตให้อยู่อาศัยอย่างเป็นทางการ ซึ่งที่ดินอาจจะเป็นของราชการ เช่น การทำเรือฯ การรถไฟฯ กรมธนารักษ์ และอื่นๆ หรือ เป็นที่ดินเอกชนก็ได้ ซึ่งชุมชนบุกรุกในที่นี้อาจไม่ใช่ ชุมชนแออัด

ที่อยู่อาศัย 2535 : 12) และหากจะแยกแยะว่าในชุมชนชนบทภูมิกนั้นประกอบอาชีพอะไรบ้าง น้ำผี* สมาชิกชุมชนบทภูมิกแห่งหนึ่งย่านพระราม 3 ได้ค่อย ๆ ไล่เรียงงานอาชีพในชุมชนของเขาออกมาให้ผู้เขียนฟังว่า

“ที่ชุมชนฉันนะ มีพวกชาเล้ง (เก็บของเก่าขาย)... มีพวกขายก๊วยเตี๋ย...
 รถปอก... แม่บ้าน... รับจ้างทั่วไป... คือ เอาจี้...ลองคิดว่าง่ายๆว่า มีอาชีพ
 อะไรบ้างที่ไม่ผิดกฎหมาย ในชุมชนฉันเนี่ยมีหมด เซลล์แมน
 ทำคอมพิวเตอร์ ทำงานรถไฟ เปิดร้านขายของชำ ขายอาหาร ส่งเอกสาร
 โอ... มีทั้งนั้นแหละ สารพัด”

น้ำผี (56ปี), ตัวแทนชุมชนย่านพระราม 3, 18 กันยายน 2551

สารพันอาชีพที่น้ำผีทยอยลำดับออกมานั้น บ่งบอกชัดเจนว่าในชุมชนนั้นประกอบไปด้วยผู้คนมากมายและหลากหลายวิธีการทำมาหากิน ความหลากหลายนี้ย่อมที่จะนำไปสู่ความต้องการลักษณะของบ้านพักอาศัยที่ต่างกัน สำหรับผู้ใช้แรงงาน รถปอก, หรือ มนุษย์เงินเดือนทั้งหลาย การมีที่ดินอันดี ๆ ห้องน้ำสะอาด ครัวที่ระบายอากาศได้ดี ก็อาจจะเพียงพอที่จะสนองต่อความต้องการพื้นฐานได้แล้ว แต่ในขณะที่ผู้ที่มีอาชีพขายก๊วยเตี๋ย คนคัดแยกขยะ ช่างซ่อมรถมอเตอร์ไซค์ ย่อมมีความต้องการอีกรูปแบบหนึ่งที่มากกว่าที่อยู่ ที่กิน ประโยชน์ใช้สอยพื้นฐานดังกล่าวอาจไม่เพียงพอที่จะตอบสนองความต้องการในกิจกรรมการหาเลี้ยงชีพ พื้นที่แนวราบที่จะช่วยส่งเสริมอาชีพจึงเป็นที่ต้องการสำหรับพวกเขา ดังนั้นรูปแบบที่พักอาศัยแบบใดแบบหนึ่งอย่างเดียวย่อมอาจไม่สามารถตอบสนองความต้องการในทุกรูปแบบวิถีชีวิตได้ แฟลต (ตึกสูง) หรือ บ้านในแนวราบ สามารถเป็นคำตอบของการอยู่อาศัยให้กับคนจนได้ทั้งนั้น ขึ้นอยู่กับว่าชาวบ้านเองมีความต้องการแบบไหน มีวิถีชีวิตอย่างไร มีอาชีพอะไร แล้วเขาเหมาะกับที่อยู่อาศัยในลักษณะใด ซึ่งไม่ใช่สิ่งที่นักออกแบบควรจะไปกำหนดหรือคิดแทนพวกเขา

ลักษณะของบ้านร้านค้า*

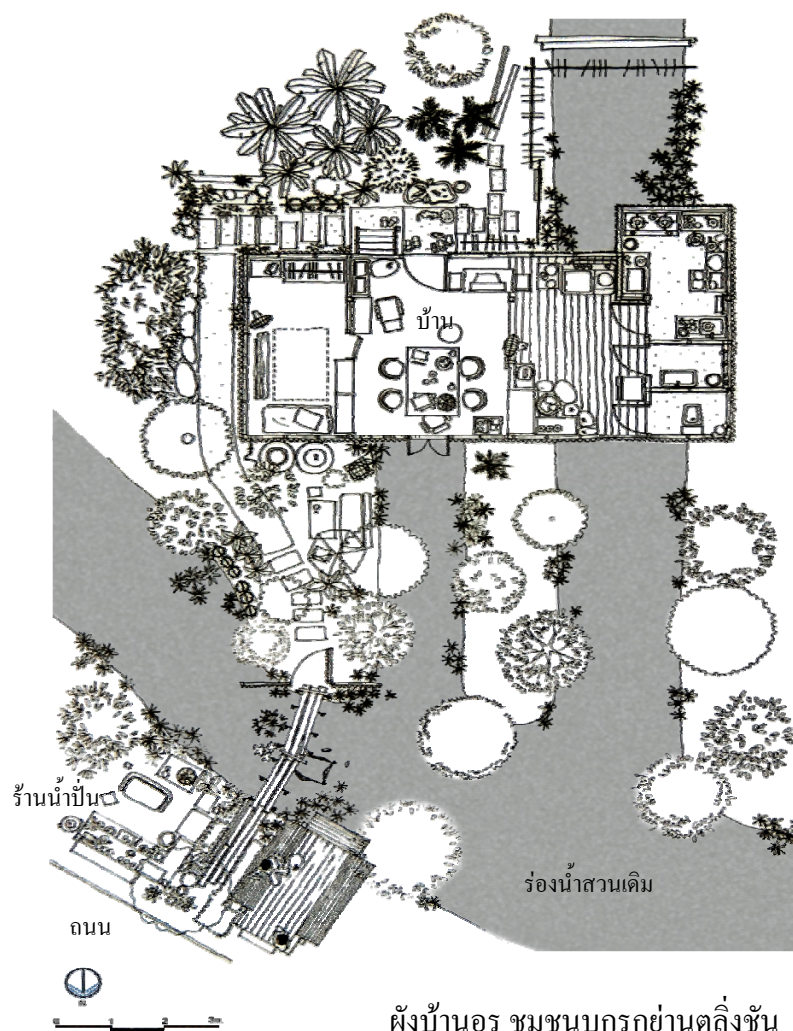
จากการลงสำรวจชุมชนบทภูมิก 6 ชุมชนในกรุงเทพมหานคร โดยทำการเก็บข้อมูลเชิงลึกสองชุมชน คือชุมชนบทภูมิกย่านพระราม 3 และชุมชนบทภูมิกย่านตลิ่งชัน พบว่าประเภทของบ้านร้านค้าหากจำแนกโดยลักษณะการใช้พื้นที่สามารถแยกออกได้เป็น สองรูปแบบใหญ่ ๆ คือ แบบที่ส่วนร้านค้าแยกออกจากส่วนพักอาศัยอย่างชัดเจน และแบบที่ร้านค้ากับส่วนพักอาศัยรวมกันอยู่ในพื้นที่เดียวกัน

* ชื่อที่ปรากฏทั้งหมดในบทความนี้เป็นชื่อที่ถูกตั้งขึ้นใหม่ทั้งหมด เพื่อไม่ให้เกิดผลกระทบต่ออันอาจจะเกิดขึ้นตามมาภายหลังแก่ทั้งตัวผู้ให้สัมภาษณ์เองและญาติพี่น้องของเขาเหล่านั้น

* ผู้เขียนใช้คำว่า “บ้านร้านค้า” เพื่อเป็นตัวแทนประเภทของที่อยู่อาศัยที่ประกอบธุรกิจเล็ก ๆ ภายในพื้นที่อาคารเดียวกัน หรือ ใช้พื้นที่บริเวณโดยรอบที่อยู่อาศัยเป็นส่วนหนึ่งในการนำมาซึ่งรายได้ให้กับเจ้าของอาคาร

ในแบบแรก คือ ส่วนร้านค้าและส่วนพักอาศัยแยกออกจากกันนั้น โดยมากมักจะพบเจอในชุมชนบุกรุกที่ไม่แออัดมากนัก มีพื้นที่บริเวณโดยรอบบ้านมากเพียงพอที่จะแยกส่วนร้านค้าออกจากส่วนที่พักอาศัยได้ ดังเช่นที่พบเห็นในชุมชนย่านตลิ่งชัน ซึ่งไม่ใช่ชุมชนที่อยู่ย่านใจกลางเมือง

ดังตัวอย่างในภาพที่ 1. ผังพื้นบ้านของอร ที่แยกส่วนบ้านพักอาศัยออกจากส่วนร้านขายน้ำปั่นของเธออย่างชัดเจน เหตุผลที่สองส่วนแยกออกจากกันนั้น มีด้วยกันหลายข้อ กล่าวคือ เมื่อแรกเริ่มที่จะสร้างบ้านนั้น พ่อของเธอเลือกที่จะสร้างบ้านลึกเข้าไปในพื้นที่สวนเดิม โดยหลีกเลี่ยงที่จะสร้างติดถนนเพื่อไม่ให้เป็นที่สังเกตเห็นได้ง่าย ต่อมาเมื่ออรตัดสินใจออกจากการประจำเพื่อมาดูแลพ่อที่มีโรคประจำตัว และลูกสาวที่ยังเล็กของเธอเอง เธอจึงขอเช่าเพิงขายของจากยายข้างบ้านเพื่อทำร้านขายน้ำปั่นและขายขนม ด้วยที่เพิงตั้งอยู่ติดกับศาลารอรถประจำทางของชุมชนและติดถนน ร้านน้ำปั่นนี้จึงกลายเป็นแหล่งรายได้หลักของเธอและครอบครัว จากเดิมที่เคยคิดแต่เพียงว่าต้องการหารายได้เสริมเท่านั้น

ผังบ้านอร ชุมชนบุกรุกย่านตลิ่งชัน

ภาพที่ 1 ผังบ้านของอร ที่ตัวบ้านถูกปลูกอยู่ภายใน ห่างจากถนนและแยกออกจากส่วนที่เป็นร้านน้ำปั่นอย่างชัดเจน (ภาพวาดโดย: ฤทธิรงค์ จุฑาทฤศกร, มีนาคม 2552)

การแยกกิจกรรมระหว่างพักอาศัยกับส่วนทำงานออกจากกัน ก็จะมีพบเห็นบ้างในชุมชนแออัดกลางเมือง ดังเช่นกรณีของผู้มีอาชีพคัดแยกขยะ ที่ส่วนใหญ่พวกเขาจะใช้พื้นที่โล่งว่างรอบบ้านเป็นที่คัดแยก (ภาพที่ 2 และ 3) ขนาดของการใช้พื้นที่เพื่อแยกขยะก็จะแตกต่างกันขึ้นอยู่กับข้อจำกัดของขนาดพื้นที่ที่มีและวิธีการในการซื้อขาย เช่น บ้านพี่ไก่ ในชุมชนแออัดย่านพระราม3 ที่มีพื้นที่โล่งรอบบ้านน้อย จึงเลือกใช้วิธีการคัดแยกและขายแบบรายวัน แทนที่จะสะสมไว้ให้ได้ปริมาณมากแล้วขายทีเดียว ซึ่งจะได้เงินมากกว่า ขณะที่บ้านของพี่สาวน้อยในชุมชนแออัดย่านรังสิต ซึ่งมีพื้นที่โดยรอบบ้านกว้างขวางกว่าของพี่ไก่ จึงสามารถที่จะคัดแยกขยะและเก็บสะสมไว้ได้ครั้งละจำนวนมาก ๆ ทำให้รายได้ได้มาแบบเป็นกอบเป็นกำมากกว่าการซื้อขายแบบรายวัน อีกทั้งยังสามารถที่จะเก็บไว้นานกว่าเพื่อรอขายในช่วงที่ราคาดีได้* เป็นกำหนดการซื้อขายได้ด้วยตัวเอง ในกรณีนี้แสดงให้เห็นว่า พื้นที่ที่กว้างขึ้นเป็นผลให้อโอกาสในการเพิ่มรายได้ก็มีมากขึ้นตามไปด้วย

ภาพที่ 2. ถนนโล่งบริเวณหน้าบ้านพี่ไก่ (ชุมชนบุกรุกย่านพระราม3) เป็นบริเวณที่ทุกวันพี่ไก่และสามีจะนำขยะที่เก็บมาได้ มาคัดแยกประเภท ก่อนที่จะนำออกไปขายต่ออีกทอดหนึ่ง และในเวลาว่างคืนจะใช้เป็นที่จอดรถเช่าเล่น (อุทธีรงค์ จุฑาพถนิกร, 21 ธันวาคม 2551)

ภาพที่3. ถนนและพื้นที่โล่งหน้าบ้านพี่สาวน้อย (ชุมชนบุกรุกย่านรังสิต) ครอบครัวพี่สาวน้อยใช้พื้นที่บริเวณนี้ในการคัดแยกขยะและสะสม จากภาพจะเห็นขยะที่คัดแยกแล้วบรรจุใส่ถุงเพื่อรอส่งขายกองอยู่สองฟากถนนลูกรัง (อุทธีรงค์ จุฑาพถนิกร, 19 กุมภาพันธ์ 2552)

* ราคาของวัสดุ recycle มีการขึ้น-ลง ซึ่งเมื่อราคาของบางประเภทตกลง โดยทั่วไปคนเก็บของเก่ามักจะเก็บของไว้ก่อนเพื่อรอราคาขึ้นแล้วจึงนำไปขาย

แบบที่สองของบ้านร้านค้า คือ แบบที่ทั้งส่วนอาศัยและส่วนทำงานผสมรวมอยู่ในอาคารเดียวกัน ซึ่งพบอยู่สองลักษณะ คือ ลักษณะที่ส่วนที่ทำงานและส่วนอาศัยอยู่ในอาคารเดียว แต่แยกส่วนกันอย่างชัดเจน กิจกรรมไม่ปะปนกัน อีกลักษณะหนึ่งคือ ในพื้นที่เดียวกันมีการปรับเปลี่ยนกิจกรรมไปตามเวลาของการใช้งาน เช่นในเวลากลางวันพื้นที่ดังกล่าวอาจถูกใช้ในการทำงาน แต่เมื่อร้านปิดพื้นที่ส่วนนี้จะถูกปรับเปลี่ยนไปใช้ในกิจกรรมส่วนตัวของครอบครัวแทน ไม่ว่าจะเป็นทานอาหาร นั่งเล่นดูโทรทัศน์หรือนอน ลักษณะแบบผสมผสานทั้งสองแบบนี้พบเห็นมากในชุมชนบุกรุกทั้งที่แออัดและไม่แออัด

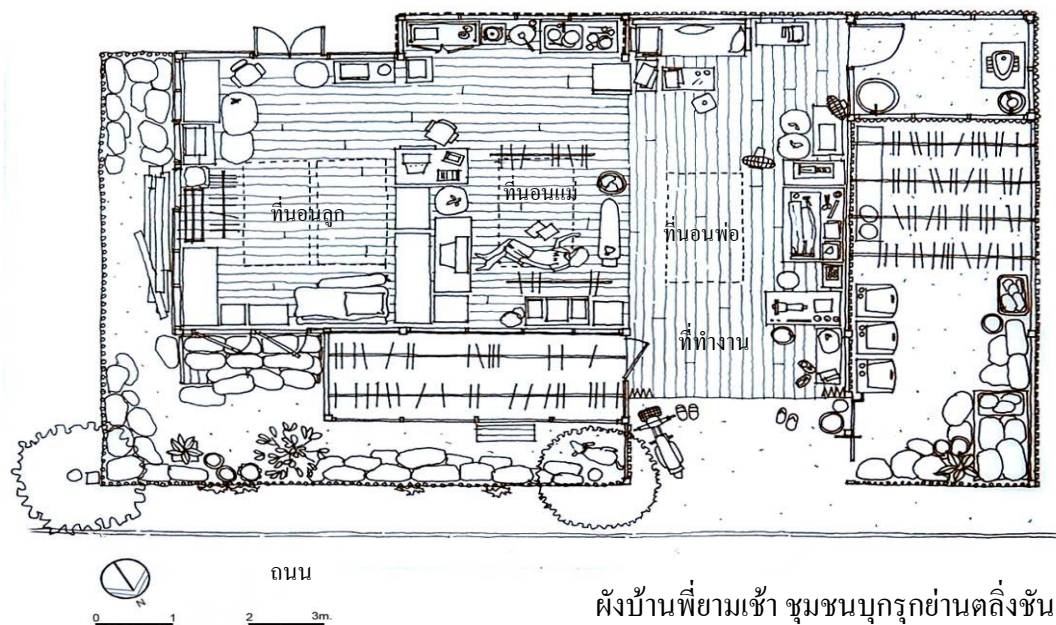
ร้านขายอาหารตามสั่งของลุงสมานเป็นตัวอย่างที่ดีของบ้านในลักษณะแรก (ดูภาพ4) แต่เดิมบ้านของลุงสมานเป็นบ้านพักอาศัยอย่างเดียว ไม่ได้ทำการค้าใด ๆ แต่เมื่อกรุงเทพมหานคร (สำนักงานปกครองท้องถิ่นกรุงเทพมหานคร) มีโครงการทำท่อบำบัดน้ำเสียของเมือง โดยที่ตำแหน่งของประตูละบายน้ำตั้งอยู่ในบริเวณเดียวกับที่บ้านของลุงสมานตั้งอยู่ และถนนเหนือท่อบำบัดน้ำตัดผ่านหลังบ้านของแกพอดี ในเวลาต่อมาถนนสายนี้ได้กลายเป็นที่สัญจรที่ใช้ประจำอีกเส้นทางหนึ่งของชาวชุมชน ไม่นานหลังจากนั้นลุงสมานจึงต่อเติมและปรับเปลี่ยนพื้นที่โล่งหลังบ้านให้กลายเป็นร้านอาหารตามสั่ง แยกจากส่วนที่พักอาศัยอย่างชัดเจน เนื่องจากเห็นว่าเป็นตำแหน่งที่ดีที่มีผู้คนมากมายเดินทางผ่าน น่าจะขายดี บ่อยครั้งที่ผู้เขียนนั่งพูดคุยอยู่กับชาวบ้านที่ร้านลุงสมานในตอนเย็นๆ หลายคนที่เลิกงาน จะจอดรถจอดมอเตอร์ไซด์เพื่อแวะกินอาหาร เครื่องดื่ม หรือซื้อกับข้าวกลับไปกินที่บ้าน จนร้านอาหารนี้กลายเป็นแหล่งชุมนุมพบปะและที่สังสรรค์อีกแห่งหนึ่งของคนในชุมชน

ภาพที่ 4 ร้านอาหารตามสั่งของลุงสมาน (ชุมชนย่านพระราม 3) เดิมพื้นที่ร้านดังกล่าวเป็นเพียงส่วนหลังบ้านที่ไม่ได้ใช้งาน แต่ปัจจุบันนอกจากจะเป็นที่พึ่งยามหิวกระหายแล้ว ร้านนี้ยังเป็นสถานที่ประชุมย่อยอย่างไม่เป็นทางการ เป็นที่แลกเปลี่ยนข่าวสารกันในชุมชน ลักษณะร้านเช่นนี้สามารถพบเห็นกระจายอยู่ตามตำแหน่งต่างๆตลอดทั่วทั้งชุมชน (อุทธีรงค์ จุฑาพฤฒิกร, 8 พฤศจิกายน 2551)

ตัวอย่างต่อมา คือร้านซักรีดของพี่ยามเช้า บ้านของแกมีขนาดเล็กไม่ใหญ่โตนัก เนื่องจากแกเข้ามาอยู่ภายหลังคนอื่น ๆ เขาหลายปี ภายในจึงจัดแบ่งได้เพียงส่วนนอนส่วนตัว หอมน้ำ มุมครัวเล็ก ๆ และที่ส่วนเย็บผ้า รีดผ้า ส่วนพื้นที่ซักผ้า ดาดฝ้านั้นแกใช้พื้นที่ว่างนอกตัวบ้านเป็นที่ทำงาน (ภาพที่ 5) พี่ยามเช้ามีลูกสองคน กำลังอยู่ในช่วงวัยรุ่นทั้งคู่ แกจึงยกส่วนที่เป็นส่วนนอนให้เป็นสำหรับเด็กทั้งสองใช้เป็นทั้งที่ทำการบ้านและหลับนอน สำหรับตัวพี่ยามเช้าและสามีจะใช้พื้นที่ในส่วนที่เป็นที่ทำงานเย็บผ้า รีดผ้าเป็นที่นอนในตอนกลางคืน และเกือบทุกวันตอนเย็น ๆ ช่วงที่งานไม่ยุ่งพื้นที่ส่วนนี้ก็จะเป็นที่กินข้าว ดูทีวีของทั้งครอบครัว พื้นที่ในบริเวณนี้จึงเป็นเหมือนพื้นที่เอนกประสงค์สามารถปรับเปลี่ยนได้ไปตามกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น

เพราะด้วยความจำเป็น การใช้พื้นที่บ้านของพี่ยามเช้าจึงต้องค่อนข้างยืดหยุ่นและคุ้มค่าในทุกตารางนิ้ว ถึงแม้ว่ารายได้ที่เกิดขึ้นในบ้านนี้จะสามารถเลี้ยงทั้งสี่ชีวิตได้ หากแต่ทั้งครอบครัวก็ต้องยอมสูญเสียกับความเป็นส่วนตัวของแต่ละคนไปมากเช่นกัน หลายครั้งที่ลูกค้าที่มารับผ้า หรือเพื่อนบ้านที่สนิทสนมจะใช้บ้านของแกเป็นที่นั่งสนทนาครั้งละนาน ๆ ในกรณีที่มีความสนิทสนมกันมากหน่อย ทั้งพี่ยามเช้าและสามีก็จะทำงานไปด้วยคุยไปด้วย หากแต่ก็มีอีกหลายๆหน ที่พี่ทั้งสองต้องผละออกจากงานมานั่งพูดคุยด้วยอย่างตั้งใจ ซึ่งนั่นหมายถึงเวลานอนที่ต้องยืดออกไป เนื่องจากงานที่ยังคงค้างคาของลูกค้าในวันนั้น

ภาพที่ 5 ผังบ้านของพี่ยามเช้า ที่ทุกพื้นที่ถูกใช้อย่างคุ้มค่า การซ้อนทับกันของกิจกรรมทั้งเพื่ออยู่อาศัยและการประกอบอาชีพ เป็นเหตุให้การใช้พื้นที่และตัวกิจกรรมเองต้องยืดหยุ่นมากพอสมควร โดยพื้นที่จะถูกใช้ไปตามลำดับเวลาและความจำเป็นก่อนหลัง (ภาพวาดโดย: ฤทธิรงค์ จุฑาทฤศกร, มีนาคม 2552)

ผลกระทบในแง่บวกต่าง ๆ ของบ้านร้านค้าต่อผู้อาศัยและต่อบ้าน

ผลกระทบในด้านดีที่เห็นได้ชัดเจนที่สุด คือ รายได้ที่ทำให้คนจนอยู่รอดได้ท่ามกลาง การ เข้าไม่ถึงอาชีพที่เป็นกระแสหลักของเมือง หากบ้านเอื้อให้โอกาสในการ ได้มาของรายได้มีมากขึ้น นั้นหมายถึงความเป็นไปได้ในการปรับปรุงคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้น การปรับปรุงบ้านให้เหมาะสมก็จะเพิ่ม สูงขึ้นตาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีของชาวบ้านที่ได้อยู่ที่ค่อนข้างถาวร*

การทำงานที่บ้านช่วยประหยัดทรัพยากรในหลาย ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นการประหยัดจำนวนคน ทำงาน ประหยัดค่าเดินทางหรือขนส่ง ประหยัดอุปกรณ์ เพราะสามารถใช้เครื่องใช้ในครัวเรือนที่มีอยู่ และประสิทธิภาพของคนก็ถูกใช้อย่างเต็มที่ เนื่องด้วยขณะที่ผู้หญิงกำลังดูแลบ้านอยู่นั้นก็สามารถดำเนิน กิจการไปพร้อม ๆ กันได้ (Tippie 2005a : 71 ; Tippie 2005b : 628) ดังเช่น ในตัวอย่างร้านอาหารตามสั่ง ของลุงสมาน ที่ทั้งร้านใช้คนเพียง 1 คน คือภรรยาของลุง ในการทำและขายอาหาร โดยที่อุปกรณ์ ทำอาหารก็เป็นสิ่งที่ทั้งสองคนใช้อยู่แล้วในชีวิตประจำวัน และเนื่องจากเป็นบ้านของตัวเอง ค่าเช่าที่ทำกิน จึงไม่ต้องจ่ายให้กับใคร เป็นการช่วยลดรายจ่ายในอีกทางหนึ่ง โดยที่ยังสามารถใช้เวลาอยู่กับครอบครัว ไปพร้อม ๆ กันอีกด้วย

ในประเด็นเรื่องบทบาทของผู้หญิงก็เป็นอีกประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจให้เห็นความสำคัญ กล่าวคือ ด้วยข้อจำกัดหลายอย่างที่ทำให้ผู้หญิงต้องเจอเจอในชีวิตประจำวัน เช่นหน้าที่ในการดูแลบ้าน ดูแลลูก หรือ ดูแลพ่อแม่ ที่ส่วนใหญ่ผู้หญิงในสังคมไทยได้รับมอบหมายให้เป็นผู้รับผิดชอบ ทำให้การออกไปทำงาน นอกบ้านดูเหมือนจะมีความเป็นไปได้น้อยกว่าผู้ชาย การทำธุรกิจที่บ้านจึงเป็นหนทางหนึ่งที่ปลดปล่อย ให้ผู้หญิงได้มีบทบาท ในการช่วยเพิ่มรายได้ให้กับครอบครัวพร้อมๆไปกับการทำหน้าที่แม่บ้าน (Walker and Webster 2004:411) งานบ้านที่ทำเป็นประจำอยู่ทุกวันอาจถูกปรับเล็กน้อย เพื่อให้สอดคล้องกับธุรกิจ ครัวเรือนได้ อย่างเช่น การเตรียมอาหารทั้งเพื่อกินในครอบครัวหรือขายให้กับลูกค้าในแบบของภรรยาของ ลุงสมาน หรือการซักผ้า รีดผ้าให้กับลูกค้าและลูกค้าในธุรกิจซักรีดของพี่ยามเช้า ทั้งสองสามารถจัดการกับ ความจำเป็นด้านเศรษฐกิจไปพร้อมๆกันกับงานบ้านประจำวันได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้แล้วในบางครั้ง ลูก ๆ ก็ยังเป็นกำลังสนับสนุนในการแบ่งเบาภาระของแม่ได้ด้วย ดังเช่นในกรณีของอร ที่ลูกสาวของเธอ มักจะกลับมาช่วยขายน้ำปั่นแทนแม่หลังเลิกเรียน ในเวลาที่แม่ของเธอต้องเตรียมอาหารให้กับครอบครัว จะเห็นได้ว่า กิจกรรมที่บ้านยังมีส่วนช่วยให้บทบาทของผู้หญิงและเด็กได้รับการสนับสนุนเพิ่มคุณค่ามาก ขึ้นอีกด้วย

* ผู้ถูกกรูจำนวนมาก ที่อยู่ในที่ดินบุกรุก ขาดแรงจูงใจในการปรับปรุงที่อยู่อาศัยของตนเอง ทั้งๆที่หลายคนมีรายได้มาก เพียงพอที่จะซ่อมบ้านให้มีสภาพที่ดีขึ้นได้ เหตุเนื่องมาจากความไม่มั่นคงของการอยู่อาศัย และเพราะไม่แน่ใจว่าจะถูกไล่ที่เมื่อใด จึง จำยอมที่จะอยู่ในสภาพที่ไม่เหมาะสมเสื่อมโทรม ดีกว่าที่จะลงทุนกับสิ่งที่ไม่แน่นอน ดังนั้น การได้เป็นเจ้าของหรือเช่าที่ดินระยะ ยาวจึงเป็นปัจจัยแรกที่ต้องคำนึงถึงในการปรับปรุงที่อยู่อาศัยสำหรับคนจนเมือง ดังที่ Kigochie (2001: 231) สรุปไว้ในงานของเขาว่า หากผู้บุกรุกได้มีที่อยู่อย่างมั่นคง บ้านก็จะถูกปรับปรุงให้ดีขึ้นด้วยความกระตือรือร้น

ผลกระทบในด้านลบก็มีเกิดขึ้นเช่นกัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความเป็นส่วนตัว หรือผลต่อสิ่งแวดล้อม อย่างเช่นในกรณีแรกที่ถูกกล่าวถึงไปเล็กน้อยแล้ว คือ ในตัวอย่างที่ร้านซักรีดของพี่ยามเช้า ที่ทั้งครอบครัวของแกจำเป็นต้องสละความเป็นส่วนตัวไปบ้าง เนื่องจากขนาดที่จำกัดของบ้านและลักษณะของอาชีพ การใช้พื้นที่ร่วมกันระหว่างสองกิจกรรมที่ต่างกัน ย่อมเป็นเหตุให้เกิดความไม่สะดวกสบายบ้างถึงแม้เจ้าของบ้านจะพยายามจัดสรรการใช้พื้นที่ให้เปลี่ยนไปตามเวลาและความจำเป็นแล้วก็ตาม และด้วยธรรมชาติของธุรกิจที่ต้องการการติดต่อกับคนอื่น ความเป็นส่วนตัวของครอบครัวจึงจำเป็นต้องประนีประนอมกับการประกอบอาชีพอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

สำหรับเรื่องสิ่งแวดล้อม Yankson (2000 : 209-210) ว่าเป็นอีกหนึ่งเรื่องสำคัญที่ต้องพิจารณา เพราะว่า ของเสีย น้ำเสีย เสียงดัง อากาศเสีย อาจเกิดขึ้นได้ในระหว่างกระบวนการผลิต ซึ่งจะเป็นอันตรายต่อทั้งผู้อยู่อาศัยเองและเพื่อนบ้านรอบข้าง ดังเช่นในตัวอย่างของบ้านพี่ไก่และพี่สาวน้อยที่มีอาชีพคัดแยกขยะ ถึงแม้ว่าทั้งสองจะใช้พื้นที่ภายนอกบ้านในการคัดแยก แต่ก็มีหลายครั้งที่การทำงานก็ลามเข้าไปใช้พื้นที่ในบ้านบ้าง สิ่งสกปรกที่ปะปนมากับกระดาษ ถุงพลาสติก หรือขวดน้ำเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงได้ยาก ซึ่งนี่ก็เป็นอีกหนึ่งสาเหตุที่ทำให้สุขอนามัยภายในบ้านของพี่ทั้งสองไม่ดีมากนัก เช่นเดียวกับเรื่องการปล่อยน้ำเสียจากร้านค้าอย่างขาดความรับผิดชอบ ถึงแม้จะดูเหมือนเป็นเรื่องเล็กน้อยเมื่อเทียบกับขนาดธุรกิจเล็ก ๆ แต่เมื่อรวมเอาหลายๆ หลังเข้าด้วยกันเป็นจำนวนมาก ปัญหาที่ดูเหมือนจะเล็กน้อยนี้ก็จะกลายเป็นปัญหาใหญ่ปัญหาหนึ่งของทั้งชุมชนได้เช่นกัน

บทสรุป

“ชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ที่บูกรุกนั้นมีความหลากหลาย หลากหลายในวิถีชีวิต หลากหลายในอาชีพ ถามว่าความต้องการของเขาคืออะไร อย่างแรกที่ผมมองเห็นคือ ความต้องการการอยู่รอด ซึ่งหมายถึงเรื่องอาชีพ เรื่องรายได้ เรื่องปากท้อง คนจนก็มีวิธีการของเขา... เขาขายอาหารข้างถนน เคยถามเขาเหมือนกันว่าทำไมต้องขายอาหาร เขาก็ว่าหากของเหลือ ลูกเขาก็ไม่อด ตัวเขาก็ไม่อด หรือไม่ก็เอาที่เหลือไปแลกอาหารอื่น ๆ กับแผงข้าง ๆ อันนี้มันเป็นกลยุทธ์อย่างหนึ่งในการอยู่รอดของคนจน”

เอกชัย (58ปี), อาจารย์มหาวิทยาลัย, 26 กุมภาพันธ์ 2552

หากเจตนาของการช่วยเหลือคนจนในเมืองให้มีที่อยู่อาศัยที่ได้มาตรฐาน จบลงเพียงแค่นี้เขาเหล่านั้นมีบ้านแล้วละก็ เจตนาที่คั่นนั้นอาจจะกลับกลายเป็นการทำร้ายและซ้ำเติมความยากจนให้กับชาวบ้านอีกมากมายไม่รู้เท่าไรต่อเท่าไร ด้วยเหตุที่ว่าเงินกู้ยืมที่นำมาสร้างบ้านนั้น ได้แปรสภาพกลายเป็น

เป็นหนี้ก้อนใหญ่ที่พวกเขาต้องแบกภาระในการใช้คืนไปอีกยาวนานหลายปี ฐานะความเป็นเจ้าของบ้าน หรือผู้เช่าอาจจะหลุดลอยไป และแปรเปลี่ยนกับกลายเป็นผู้บุกรุกอีกครั้งในชุมชนแห่งใหม่ ถ้าหากว่าพวกเขาไม่มีรายได้เพียงพอต่อการรับผิดชอบหนี้ก้อนนั้นได้ โครงการบ้านพักอาศัยต่าง ๆ ก็อาจจะกลับไปสู่จุดที่ล้มเหลวอีกครั้ง เนื่องจากไม่สามารถลดจำนวนชุมชนบุกรุกได้อย่างแท้จริง

เจตนาของคำพูดของอาจารย์เอกชัยข้างต้น เป็นเจตนาที่พยายามวิเคราะห์และทำความเข้าใจความเป็นจริงในวิถีชีวิตของผู้บุกรุก ซึ่งผู้เขียนเห็นว่าจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเรียนรู้ในงานพัฒนาที่อยู่อาศัยสำหรับคนจนในเมือง ดังเจตนาของบทความนี้ที่พยายามจะชี้ให้เห็นในมุมมองที่เล็งลงไปอีกว่าการประกอบอาชีพที่บ้านอาจเป็นอีกหนทางหนึ่งที่จะช่วยให้ภาระของหนี้สินทุเลาเบาบางลง หน่วยผลิตเล็ก ๆ ในบ้านจะเป็นหน่วยผลิตที่ใหญ่ขึ้นเมื่อคำนวณในระดับชุมชน การแลกเปลี่ยนสินค้ากันภายในระหว่างบ้านกับบ้านเป็นการพึ่งพาพื้นฐานที่เข้าถึงได้ง่ายและเป็นกันเอง หากแต่การแลกเปลี่ยนข้ามกันระหว่างชุมชนจะเป็นการยกระดับฐานะและความเป็นอยู่ของชุมชนให้พัฒนาขึ้น ดังนั้นแล้ว คำถามที่น่าจะหันกลับทบทวนกันอีกครั้ง ก็คือ บ้านของคนจนในเมืองควรมีลักษณะอย่างไร ที่จะช่วยส่งเสริมให้พวกเขาหลุดพ้นจากภาระหนี้สินได้โดยเร็ว และพัฒนาความเป็นอยู่ให้ดีขึ้นได้อย่างแท้จริง ?

บทเสนอแนะ

“พวกขายข้าวแกงเขาอยู่ไม่เหมือนคนอื่น เขาตื่นแต่มีดมาทำแกงกัน
กลิ่นมันก็ไปทั่วไปหมด เสี่ยงก็เสี่ยง ชุมชนก็เลยตกลงกันให้พวก
ข้าวแกงไปอยู่ด้วยกัน ในโซนเดียวกัน จะได้ไม่มีปัญหา เขาก็ยินดี”

มะลิ (50 ปี), ตัวแทนชุมชนย่านพระราม3, 18 กันยายน 2551

ที่มะลิเล่าให้ผู้เขียนฟังถึงข้อแม้ต่าง ๆ ในการจัดสรรบ้านใหม่*ให้กับทุกคนในชุมชน การแก้ปัญหาเรื่องกลิ่นกับเสียงเป็นเพียงประเด็นหนึ่งในหลายประเด็นที่ชุมชนหยิบขึ้นมาพิจารณาบนพื้นฐานของความเข้าใจในความแตกต่างของชีวิตประจำวันของผู้ที่มีอาชีพที่ไม่เหมือนกัน จากตัวอย่างนี้สะท้อนให้เห็นว่า คำตอบต่อคำถามที่ว่า บ้านควรมีลักษณะอย่างไร จึงอาจไม่ใช่สิ่งที่นักออกแบบจะต้องตอบโดยตรง ด้วยเหตุผลดังที่อาจารย์เอกชัยพูดไว้ข้างต้นก็คือ “คนจนก็มีวิธีการของเขา... มีกลยุทธ์ในการอยู่รอดของเขา” เขาเหล่านั้นจะเป็นผู้ให้คำตอบเอง นักออกแบบที่เข้าใจ จึงควรเป็นเพียงแค่สะพานที่จะเชื่อมที่จะเอาความรู้ด้านการออกแบบมาสนับสนุนวิถีชีวิตของเขาเหล่านั้นให้พัฒนาไปในทางที่ดียิ่งขึ้น มากกว่าการที่จะไปกำหนดรูปแบบที่อยู่อาศัยให้เขา แล้วปล่อยให้พวกเขาปรับความเป็นอยู่ให้เข้ากับ

*ถึงแม้ว่าสถานะที่แท้จริงของชุมชนของที่มะลียังคงเป็นชุมชนบุกรุกอยู่ แต่ชุมชนได้เช่าที่เพื่อทำบ้านใหม่อย่างถูกต้องแล้ว และขณะที่สัมภาษณ์นั้น ชาวบ้านอยู่ในระหว่างขั้นตอนการทำสาธารณูปโภค การจัดสรรผัง และการออกแบบบ้าน

อาคารด้วยตัวเอง ความสำเร็จในการแก้ปัญหาที่อยู่อาศัยอาจเป็นจริงได้ หากผู้เกี่ยวข้องทั้งหลายใจกว้างพอที่จะเรียนรู้และทำความเข้าใจความต้องการที่แท้จริงจากเหล่าผู้อาศัยในชุมชนบุกรุกของเมือง

“แล้วเราพร้อมจะเรียนรู้จากพวกเขาหรือยัง?”

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ฝ่ายข้อมูลเผยแพร่ มูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัย (2535) “สลัม คนสลัมกับการต่อสู้เพื่อ บ้าน” มูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัย กรุงเทพฯ

ภาษาอังกฤษ

- Kellett, P. and G. Tipple. "The home as workplace: a study of income-generating activities within the domestic settling." Environment & Urbanization 12, 1 (2000) : 203-213.
- Kigochie, P. "Squatter Rehabilitation Projects that Support Home-Based Enterprises Creat Jobs and Housing: The case of Mathare 4A, Nairobi." Cities 18, 4 (2001) : 223-233.
- Laquian, A. Basic Housing: Policies for Urban Sites, Services and Shelter in Developing Countries. Ottawa, International Development Research centre. 1983.
- Tipple, G. "Housing and Urban Vulnerability in Rapidly-Developing Cities." Journal of Contingencies and Crisis Management 13, 2 (2005a) : 66-74.
- Tipple, G. "The Place of Home-based Enterprises in the Informal Sector: Evidence from Cochabamba, New Delhi, Surabaya and Pretoria." Urban studies 12, 4 (2005b) : 611-632.
- Walker, E. and B. Webster. "Gender issues in home-based businesses." Women in Management review 19, 8 (2004) : 404-412.
- Yankson, P. "Houses and residential neighbourhoods as work places in urban areas: the case of selected low income residential areas in Greater Accra Metropolitan area (Gama), Ghana." Singapore Journal of Tropical Geography 21, 2 (2000) : 200-214.